

До спеціалізованої вченої ради ДФ 41.051.020
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
65083, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

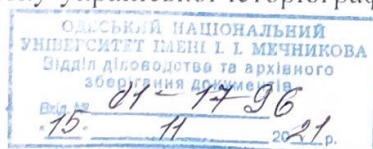
ВІДГУК

офіційної опонентки, кандидатки історичних наук, доцентки
Каюк Світлани Миколаївни на дисертаційну роботу
Амеліної Оксани Сергіївни на тему «Здобичництво українського козацтва
XVI – XVIII ст.: вишикнення, зміст, трансформація», подану на здобуття
наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 Історія та археологія

Актуальність теми дисертації

Історія українського козацтва займає виключне місце у вітчизняній історіографії та суспільній думці. Індекс бібліографічних посилань різного рівня від популярних та наукових статей до монографій (в тім числі й багатотомних колективних) та дисертаційних досліджень свідчить про існування окремого дослідницького напрямку – козакознавства, знайти своє місце в межах якого молодому науковцю не так вже й просто. В той же час козакознавство як окремий історіографічний напрямок має як часи розквіту, підвищеної уваги з боку науковців та громадськості, так і часи занепаду, що інколи межують із забороною, або часи тиші – зменшення уваги від наукового цеху. Думаю, що в останні роки спостерігаємо саме часи відносної наукової тиші, яка особливо помітна на фоні підвищеного інтересу попередньої доби межі ХХ – ХХІ століть. Такі умови написання дисертаційного дослідження з історії українського козацтва з одного боку підсилюють сміливість та історіографічну обізнаність авторки, розуміння своєї долі у такому широкому дослідницькому полі, а з іншого боку, дозволяють бути максимальною об'єктивною і політично не заангажованою. Підвищений інтерес до історії українського козацтва у попередні періоди відбувався на фоні національного відродження, слугував його підсилению, відтак мав відповідати суспільним настроям, часто породжуючи певні міфологеми, спростовувати які важко.

Вибір теми наукового дослідження О.С. Амеліної свідчить про якісно новий етап розвитку української історіографії та суспільної думки, з чим можна вітати як

авторку, так і наукового керівника – професорку О.А. Бачинську. Здобичництво, розбій, грабiжництво – слова, які в межах пiвденноукраїнського фронтиру часто слугували для пояснення дiй та обумовлювали відповідні типологічні риси сусiдiв українських козакiв – кримських татар. Поєднання у формулюванні теми нетипових як для такого типу робiт слiв «здобичництво козакiв», помножене на широкий хронологічний перiод XVI – XVIII ст. та спробу дiйти сутi явища, зрозумiти його еволюцiю свiдчать про новий етап розвитку вiтчизняного козакознавства, ступiнь зрiлостi українського суспiльства. В такий спосiб роботу з iсторiї українського козацтва можна зрозумiти як татарофiльську з одного боку, та науково щирою - з iншого. Отже, своєчаснiсть та актуальнiсть дисертацiйного дослідження О.С. Амелiної не викликає жодних сумнiвiв.

Ступiнь обґрунтованостi наукових положень i висновкiв, iх достовiрнiсть

Мета дисертацiйного дослідження сформульована достатньо широко i передбачає висвітлення процесу виникнення, змісту та трансформацiї козацького здобичництва протягом практично всього iснування українського козацтва, тобто XVI – XVIII ст. Вiдповiдно до мети дисертанткою визначенi завдання, які дозволяють комплексно, з урахуванням нових методологічних пiдходiв пiдiйти до iхнього розв'язання. Вiдтак сформульованi як традицiйнi завдання – проаналiзувати стан наукової розробки теми та виокремити малодослiженi питання (отже обґрунтувати наукову актуальнiсть власного дослідження), представити джерельну базу, яка засвiдчує ступiнь доказовостi даної роботи, так i бiльш складнi завдання, базованi на новiтнiх методологічних пiдходах, як-то застосування теорiї Великого Степового Кордону / Фронтиру для пояснення умов виникнення та iснування здобичництва як одного з основних занять, образу життя українського козацтва. Дискусiйнiсть та неусталенiсть в сучаснiй українськiй iсторiографiї термiну Великий Кордон чи Фронтир свiдчать про новаторськiй характер даного дослідження, розумiння сутi нових методологічних пiдходiв та можливiсть iх застосування у конкретнiх iсторичних дослідженнях. Завдання дослідження передбачають також комплексно висвітлити суть такого явища як здобичництво, а вiдтак охарактеризувати структуру

(або складові) козацької здобичі, географію походів, роль прикордонної адміністрації та центральної влади Речі Посполитої, широку геополітичну ситуацію, що відображає динаміку стосунків Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства / Російської імперії тощо. Отже, дисертація охоплює достатньо широке коло питань теоретичного, методологічного, конкретно історичного змісту. Структура роботи відповідає дослідницьким меті та завданням, відображає авторську модель дослідження, яка є новаторською і дозволяє відтворити суть та особливості такого явища як козацьке здобичництво. Ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження дає можливість засвідчити, що мета і завдання, сформульовані авторкою, були досягнуті.

Широка методологічна основа роботи, із залученням загальнонаукових, спеціально історичних та міждисциплінарних методів також дозволяють говорити про високий теоретико-методологічний рівень дисертаційного дослідження. Його посилює аналіз спеціального термінологічного апарату дослідження: частина термінів є новою, маловідомою історикам, що спеціалізуються у сфері козакознавства.

Дисертаційне дослідження О.С. Амеліної побудоване на використанні широкої джерельної бази. В роботі використані як опубліковані, так і архівні (переважно польські – Архів головних актів давніх у Варшаві, Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові тощо) джерела, частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Особливо звертаємо увагу на введення до наукового обігу поняття «гарач» як результат здобичницької діяльності козаків, що визнавався тогочасним суспільством (самими козаками та владою Речі Посполитої) на підставі «лицарського права» шляхти Корони Польської та виступав як королівське «служебне». Подібне твердження є можливим внаслідок вільної орієнтації дисертантки у широкому колі джерел, у даному випадку польського походження. На нашу думку, цей висновок заслуговує на максимально широке поширення і популяризацію серед науковців, відкриває широкі дослідницькі перспективи у розумінні української історії ранньомодерного періоду.

Дисертаційна робота О.С. Амеліної продовжує дослідницький напрямок українських науковців, що базуються на використанні відносно нової як для вітчизняного простору теорії Фронтиру / Великого Степового Кордону. Це якісно вирізняє дану роботу і ставить її в один ряд з дослідженнями відомих українських істориків С. Леп'явко, В. Брехуненко, В. Грибовський та інші.

Отже, модель дослідження та спосіб її реалізації, ступінь науковості даної роботи дозволили дисертантці сформулювати основні положення та висновки, які є достатньо обґрунтованими і достовірними.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження

Дисертація характеризується безперечною новизною, яка закладена вже у саму постановку теми та спосіб її реалізації. Текст основної частини та висновки є самостійними, відображають авторське бачення, для української історіографії є принципово новими. Маса козакознавче дослідження, що спростовує упередження стосовно історії південноукраїнського регіону, українсько-татарських стосунків, висвітлює відомі факти під іншим кутом зору і в такий спосіб відображає децю іншу парадигму історичних реалій XVI – XVIII ст. Здобичництво як спосіб життя, що відновив фронтірним реаліям, «ідеологічно» виправдовується (обґрунтовується) як тогочасним суспільством, так і дисертанткою, яка йде шляхом історичних джерел та їхньої інтерпретації. Українське козацтво, а не кримські татари, відіграють у цьому здобичницькому повсякденні виключну роль, яка посилюється столітніми перспективами, особливо з огляду на реалії XVIII ст.

Дисертанткою вперше охарактеризована структура та ідеологічне обґрунтування козацького здобичництва, показана еволюція цього явища з урахуванням зміни геополітичної ситуації у регіоні. Роль полону або «козацького яєня» так само показана вперше у такій широкій хронологічній перспективі. Прискіплива увага до «джерельної термінології» дозволила ввести до широкого наукового обігу такі поняття як «гарач», «тутмак» у контекст проблематики козацького здобичництва.

Широкі хронологічні рамки дослідження дозволили уточнити географічні шляхи козацьких походів, показати роль прикордонної адміністрації та центральної влади різних держав у різний історичний час, як-то Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства / Російської імперії тощо.

Практичне значення отриманих результатів

Результати дослідження можуть бути використані передусім для подальших наукових досліджень з історії українського козацтва, історії південноукраїнського регіону, для пояснення стосунків українських козаків та кримських татар, в широкій перспективі – для ілюстрації історії фронтирів та виокремлення її типових та особливих складових. Дисертація широко ілюстрована фактологічним матеріалом, який можна використовувати у краєзнавчих дослідженнях. Практичне значення даної роботи полягає ще й у можливості її застосування для пояснення багатовекторності стосунків у поліконфесійному та поліетнічному регіоні, яким завжди була Південна Україна та завжди є фронтир. Відтак сфера застосування є широкою як для гуманітарних наук, так і для сучасного суспільного простору.

Повнота викладення наукових положень, висновків та рекомендацій в опублікованих працях

Теоретичні та практичні результати дослідження відображені у 9 наукових публікаціях, всі є одноосібними. У фахових наукових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, надруковано 6 публікацій. У них відображені історіографічні, термінологічні та конкретно історичні сюжети, що відповідають темі дисертаційного дослідження. Аналіз змісту анотації засвідчує відповідність основним положенням, що викладені у тексті дисертації. Анотацію подано українською та англійською мовами. Вона є коротким узагальненням основного змісту дисертаційного дослідження. Отже, автором дотримані всі вимоги МОН України щодо кількості та якості публікацій. Основні положення дисертації були достойно апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Аналіз змісту тексту дисертації та опублікованих праць дозволяє

стверджувати, що вони відображають зацікавленість авторки темою дослідження протягом багатьох років та слугують її розкриттю.

Відповідність дисертації встановленим вимогам

Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У вступі обґрунтовано актуальність вибору теми, сформульовані мета і завдання, об'єкт і предмет, обумовлені хронологічні та територіальні межі, що в цілому відповідають темі дослідження; підкреслено наукову новизну одержаних результатів та особистий внесок здобувача.

У першому розділі зроблено історіографічний та джерельний аналіз, представлена методологічна основа роботи та термінологічні особливості. Другий розділ висвітлює формування традицій здобичництва, в якому Великому Степовому Кордоні відводиться роль основного фактору, здобичництво показано як типове заняття для прикордонних воєнних спільнот Центральної та Східної Європи. У третьому розділі показана еволюція козацького здобичництва, його відображення у міжнародних договорах XVI – XVII ст. Четвертий розділ висвітлює складові козацької здобичі, місце полону у його структурі. Висновки є логічним завершенням представленого матеріалу і відображають результати дослідження.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації

Відзначаючи в цілому високий науково-теоретичний рівень дисертаційного дослідження, відповідний якісний стиль викладу матеріалу, хотілося б звернути увагу на деякі недоліки, а також висловити власні роздуми та відповідні рекомендації.

У формуванні моделі дослідження, представленої у вступі, маємо звернути увагу на визначення хронологічних меж, які представлені достатньо широко як XVI – XVIII ст. і відтак зобов'язують в однаковій мірі розподілити завдання та фактичний матеріал в основній частині роботи. Між тим маємо достатньо детальний огляд ситуації часів виликування та соціалізації козацтва, тобто XVI - початок XVII ст., із значним зменшенням уваги до подій другої половини XVII – початку XVIII ст. та другої половини XVIII ст. Хоча саме період перебування Запорозької Січі у межах

Кримського ханату у першій половині XVIII ст. мав якісно змінити ситуацію стосунків фронтірних спільнот, випрацювати нові форми здобичництва. Відповідно й друга половина XVIII ст. заслуговує на більш прискіпливу увагу й дещо інші підходи у відображенні фактичного матеріалу. Нова геополітична ситуація, наближення державних кордонів і відповідно російської присутності, кардинальна зміна образу життя фронтірної людності мали випрацьовувати нові моделі повсякденної поведінки, в тім числі й здобичництва. Про це є трохи у четвертому розділі роботи, однак без аналізу нової геополітичної ситуації та докорінної зміни повсякденних реалій фронтірного життя. «Архів Коша Нової Січі» дозволяє поставити відповідні дослідницькі завдання та знайти відповіді на них.

Заслуговує на додаткову увагу й аналіз термінів на позначення прикордонної території: Великий Степовий Кордон чи Фронтір. В сучасній українській історіографії використовуються обидва терміни. Отже, чітке дотримання дисертанткою одного з них потребує додаткового пояснення вибору на користь Великого Степового Фронтиру. Аналіз термінів та причини їх появи саме у такому звучанні є у праці І. Чорновола «Корпоративні фронтири». Наприкінці XX ст. українські дослідники, дійсно, частіше використовували термін Великий Степовий Кордон, деякі (як, наприклад В.А. Брехуненко використовують його до сих пір). В той же час подальший розвиток теорії у вітчизняному науковому просторі обумовив появу терміну Фронтір як простір на відміну від кордон як лінія (державний кордон). Це дозволяє уникнути тавтології та непорозуміння (які і трапляються на сс.60-61), деякими дослідниками саме такий україномовний варіант вважається більш коректним. Тому, є необхідним в умовах такої дискусії пояснити та обґрунтувати вибір власної точки зору. Продовжуючи роздуми над теорією Фронтиру / Великого Степового Кордону, який дисертанткою розуміється як зона взаємодії різних культур, вважаємо доцільним нагадати про внесок О. Латтімора щодо саме такого розуміння прикордонного простору. Його погляди дозволяють розширити перспективи дослідження у майбутньому.

Аналізуючи історіографічну базу дослідження, авторка виділяє три періоди із зазначенням конкретних років, поставивши у центр періодизації радянську добу й,

відповідно, періоди до і після. Такий підхід хоча і є (або швидше був) традиційним для дослідження українського історіографічного простору, на сьогодні можна вважати дещо застарілим і таким, що вимагає нових підходів. Новітні дослідження з історії української суспільної думки та історіографії дозволяють його значно скоригувати, позбутися про цьому колоніального спадку і вивести дискурс за межі лише національного. Тим більше, що для дослідження козацтва радянська доба явно не була у центрі. Маємо брати до уваги також й методологічні підходи дослідників, а не тільки роки виходу їхніх праць, для того, щоб віднести їх до певного періоду. Так насиченим й методологічно іншим виявиться період 1920 – початку 1930-х рр. (хоча хронологічно йому не пощастило бути в межах радянського), якісно іншого звучання буде мати період кінця XIX – початку XX ст. Відповідно, це дозволить уникнути певних непорозумінь: В. Довнар-Запольського навряд чи варто зараховувати до радянських дослідників і ставити поряд з В. Голобуцьким (с.26), так само важко віднести до радянської доби творчість І. Лисяка-Рудницького (с.27). Історіографічний процес не є таким лінійним і не завжди залежить від політичних подій. Інколи він передуює політичним змінам або, навіть, обумовлює їх. Розуміння впливу історичної думки на формування суспільного простору дозволить трохи підвищити увагу до нашого професійного цеху. Контекст даного дослідження якраз є показовим, якщо взяти до уваги, що дослідницький інтерес до історії українського козацтва почався дещо раніше, ніж 1991 рік (с.22).

Вітаючи аналіз еволюції терміну «здобичництво» як складову частину даного дослідження, що якісно покращує його структуру та науковий рівень, маємо звернути увагу на деякі перспективи. Прискіплива окрема (на рівні окремого розділу) увага до терміну в історичній та історіографічній ретроспективі дозволила б якісно поглибити думки стосовно такого явища як здобичництво. Отже, хотілося б побачити відповіді на питання, хто першим з українських істориків ввів поняття «здобичництво», як легко чи важко приживалося його використання, як змінювалося звучання назви занять козаків, які М. Грушевський охарактеризував як «степовий спорт» тощо. Ці зауваги стосуються й відповідного позначення у джерелах, особливо по відношенню до XVIII ст., коли маємо інше ставлення до українського козацтва з боку влади

Російської імперії, яка швидко наближається до причорноморських степів. Очевидно, що використання нових термінів у джерелах XVIII ст. дозволять побачити еволюцію та нове звучання «ідеологічного обґрунтування» козацького здобичництва. Перші кроки до подібного дослідження бачимо у розділі 4.4., роздуми щодо використання термінології в офіційних документах - попереду.

Однак, виявлені недоліки та рекомендації не стосуються принципових тверджень та основних положень праці, які виносяться дисертанткою на захист, а слугують швидше покращенню дослідження та можливістю вдумливого та ґрунтовного захисту.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності.

Дисертаційне дослідження О.С. Амеліної містить посилання на згадані авторкою у тексті джерела, літературу, твердження попередників відповідно до положень чинного законодавства про авторські права та академічну доброчесність. Це дає можливість констатувати, що вимоги академічної доброчесності у дисертаційному дослідженні дотримані.

Загальна оцінка дисертаційної роботи

Дисертація О.С. Амеліної «Здобичництво українського козацтва XVI – XVIII ст.: виникнення, зміст, трансформація», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії є цілісним, самостійним, завершеним дослідженням. Структура роботи відповідає авторським задумам, меті і завданням наукової праці. Результати дослідження аргументовані репрезентативною джерельною та історіографічною базою, висновки логічні та обґрунтовані. Робота пройшла солідну наукову апробацію.

Дисертація відповідає вимогам Наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» (зарєєстрованого в Міністерстві юстиції України від 03 лютого 2017 р. за № 155/30023), відповідних пунктів «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Про присудження ступеня доктора філософії» від 6 березня 2019 р. № 167 (назва

Постанови із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 608 від 09.06.2021; із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 979 від 21.10.2020, № 608 від 09.06.2021), а її авторка, Оксана Сергіївна Амеліна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (галузь знань 03 - «Гуманітарні науки»).

Опонент

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

Світлана КАІЮК

11 листопада 2021 р.

Вчений секретар

Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

Тетяна ХОДАНЕН